

ТОПОНІМИ ЯК ЗАСІБ МОДЕЛЮВАННЯ ХУДОЖНЬОГО ПРОСТОРУ І СТИЛІЗАЦІЇ (на матеріалі поезії Лесі Українки)

Художній простір (ХП) є визначальною ознакою будь-якого художнього твору; саме він творить той особливий діапазон, місце дії, «межі внутрішнього світу героя, масштабне його світосприйняття» [3:186]. Разом із художнім часом ХП організує й поєднує в єдине ціле всю художньо-образну систему, визначає добір відповідних мовних засобів, використання різноманітних прийомів зображення дійсності з метою створення довершеного художнього цілого. «Відображаючи життя, художній твір відображає філософські закономірності, пов'язані з часом і простором, як загальними формами існування матерії» [8:53]. Роль ХП у художньому творі не обмежується локалізацією місця дії — він стає особливою мовою для вираження позапросторових категорій» [4:39; 6:105], насамперед, для характеристики персонажів, етико-естетичних оцінок; він є «моделлю світу даного автора, яку висловлено мовою його просторових уявлень» [5:252—253].

Просторова відмежованість у творі стає тим локальним континуумом, моделюючою системою, що становить специфіку авторського стилю. ХП твору, як правило, є обмеженим і структурованим, одно- і багатовимірним, одно- і різноспрямованим» [9:5]. Але він завжди є невід'ємною складовою текстової побудови, авторської концепції, усіх текстових рівнів, в тому числі і онімного простору.

Саме ХП визначає локальність, що впливає на всю систему мовних засобів, на всі мовні рівні, на всі компоненти онімного простору і зокрема на топонімікон. Саме топонімам належить першорядна роль у визначенні просторових параметрів ХТ. Представлені здебільшого невеликою кількістю лексем, у кожному конкретному

випадку вони утворюють своєрідне семантичне поле, що є одним з важливих факторів текстової побудови.

Для сучасного етапу розвитку мовознавчих досліджень актуальною є взаємодія семантики і прагматики в ХТ, який «завжди містить вербальну інформацію (...) що закладена автором і може бути з більшим чи меншим ступенем достовірності декодованою реципієнтом» [2:56]. Значною мірою цю інформацію несуть власні назви (ВН), що є своєрідними скріпами будь-якого ХТ.

В останні десятиліття розробка проблем літературної ономастики помітно активізувалася. Проте основну увагу дослідників привертала антропоніми як визначальна ознака будь-якого художнього твору. Значно менше привертала увагу топоніми, що є найбільш очевидним і конкретним засобом створення ХП, локалізації місця дії. Якщо питання стилістичної ролі і функціонування топонімів у ХТ на матеріалі художньої прози (К. М. Ірисханова, В. М. Калінкін, І. І. Маруніч, Ю. О. Карпенко, Г. П. Лукаш, В. М. Михайлов, С. В. Перкас, М. В. Фененко, О. І. Фоякова та ін.) є досить розробленим, то проблему функціонування топонімів у поетичному тексті висвітлено ще недостатньо. Існують поодинокі фрагментарні розробки, присвячені функціонуванню топонімів у творах Т. Г. Шевченка [11], В. Сосюри, С. Єсеніна [9]. Саме недостатня розробленість питання ролі топонімів як засобу створення ХП, зокрема у поетичному тексті, зумовлює **актуальність** представленої розвідки.

Об'єктом дослідження послужили поетичні твори Лесі Українки, місцем дії творів якої «є території чотирьох освоєних тоді континентів — Європи, Азії, Африки, Америки» [12:29]. Звертаючись до сюжетів, пов'язаних, крім рідного краю, з найвіддаленішими куточками світу, Леся пов'язує свої поетичні шедеври з певним регіоном, топонімічне поле якого стає тим вирішальним чинником, що впливає на всі рівні художності, на весь ХП, так або інакше пов'язаний з топоніміконом, на інші онімні компоненти. Крім того, як зазначає В. П. Агеєва, «поезія Лесі Українки надзвичайно важлива для інтерпретації її драматургії. У багатьох віршах сконденсовано образи, сюжетні, ситуативні повороти, які водночас або пізніше розгорталися в розлогіших драматичних творах»

[1:47]. На нашу думку, значної уваги заслуговує процес зростання і формування майстерності поетеси, що починала свій творчий шлях з ліричних віршів, невеликих поетичних збірок, з числа яких окремі сюжети було розвинуто у великих за обсягом, концептуальних творах. Це спричинило і розвиток різних художніх, в т. ч мовних засобів і зокрема ономастикону, що є одним із показників ідіостилію автора.

Предметом розвідки ми обрали топонімікон у поетичній спадщині Лесі Українки. Враховуючи обсяг статті, **матеріал** обмежено лише малими поетичними творами, без залучення поем і драматичних сцен. Предмет, об'єкт, матеріал дослідження зумовили його **мету** — з'ясувати функції, ознаки і стилістичну роль топонімів у поетичних творах Лесі Українки, а також їхню роль в актуалізації ХП.

Топонімікон посідає особливе місце в художньому контексті. Разом з іншими ВН топоніми підпорядковуються загальним законам художності, вибудовують просторову домінуючу художнього твору, створюють різноманітну експресію і стилістичну маркованість.

У різних родах літератури топоніми виконують різні функції. Зокрема, в поетичному тексті, відповідно до його специфіки, кількість топонімів здебільшого є обмеженою. Цьому сприяє тематика ліричних творів, де ліричний герой, не маючи чітких просторових координат, виявляє лише свої почуття, переживання, емоції. Це передбачає локалізуюче поле, представлене значною кількістю лексем з нечіткою просторовою доміною, яке, по суті, замінює топос. Проте використання топонімів, «звернення до реальної топографії, актуалізація географічного простору» [7:64] сприяє утворенню значних стилістичних конотацій, відповідної експресії та чіткому окресленню ХП. Для кожного майстра слова характерним є своє, особливе використання топонімів і манера вписування їх у контекст, хоча в різних творах навіть одного автора притаманна йому манера вписування географічних назв у текстове полотно може виявлятися по-різному. Почерк онімного письма, як і стиль, у кожного письменника, поета, свій, індивідуальний. На думку М. В. Фененка, «вживання (...) власних географічних назв — топонімів (...) сприяє конкретизації, посиленню враження, уявлення

(...) свідчить про кругозір автора, його духовні інтереси, смаки, уподобання, симпатії чи антипатії» [11:7].

У поетичній спадщині Лесі Українки топоніми представлені різними розрядами:

- 1) макротопонім — *Сахара*;
- 2) хороніми — *Україна / Вкраїна, Волинь, Подолля, Слов'янщина, Схід, Буковина, Палестина, Сирія, Єгипет, Ізраїль, Іудея, Вавилон, Ватикан*;
- 3) ойконіми — *Ялта, Бахчисарай, Байдари, Стамбул, Рим, Єрусалим, Віфлеєм*;
- 4) гідроніми:
 - а) потамоніми — *Дніпро, Славута, Случ, Дунай, Євфрат, Ніл, Йордан, Стікс*;
 - б) пелагонім — *Чорне море*;
- 5) ороніми — *Бескиди, Ай-Петрі, Тарпейська скеля, Чортові сходи*;
- 6) урбаноніми — *Колізей, Форум, Капітолій, Святоюрські вежі, Золоті ворота*;
- 7) анемонім — *Хамсін*;
- 8) ергонім — *Бастилія*.

По-різному розподіляється топонімікон у різних творах Лесі Українки відповідно до авторського завдання. Так, у циклі «Сім струн» локалізує поле представлене значною кількістю лексем — апелятивів з нечіткою просторовою домінантою. Хоронім *Україна* двічі зустрічається лише в першому вірші у супроводі характеризуючих лексем *мила, кохана, наша бездольная мати, безталанная мати* [10:26]. У циклі «Сльози-перли» *Україна* зустрічається двічі: один раз — у сполученні з присвійним займенником *моя* [10:54], і ще один раз — як заголовок другого вірша («*Україно! Плачу сльозами над тобою...*»). Сьомий вірш циклу «Подорож до моря» теж містить топонім *Україна* у контексті спогадів про її славне минуле й сучасне для поетеси лихо; лексеми *кров, доля* підсилюють експресію, також цьому сприяє і стилістичний прийом словесної анафори у сполучення з антитезою: «*Славо, наша зубо! Славо, наша мати! / Тяжко зажуритись, як тебе згадати! / Кров'ю обкипіла вся наша давнина! / Кров'ю затопила долю України*» [10:76].

Вірш «Крізь плач, і стогін, і ридання...» теж присвячено роздумам про рідну землю; супровідні лексеми з відповідною семантикою створюють сумну тональність: «*Над давнім лихом України / Жалкуєм-плачем в кожний час*» [10:61].

«Жалібний марш» написано в 1888 році як вшанування пам'яті Великого Кобзаря. Вірш насичений наскрізними асоціаціями і паралелями *Україна — Великий Кобзар*; причому ВН *Україна* двічі вживається з прикладкою *ненька*: «*Як без тебе в світі жити Україні / При лихій годині? (...) Вирядили ми свого батенька в далеку дорогу, / а за його Україна-ненька помолиться богу*» [10:292]; «*То ж по йому плаче-тужить / Україна-ненька жалібненько!*» [10:293]. Уживання відповідних словотвірних і стилістичних засобів (зменшувально-пестливі суфікси, тавтологія, риторичні звертання) надають віршу народнопісенної забарвленості.

Своєрідно застосовується стилістичний прийом топонімічної антитези у вірші «Сон»; опозицію утворюють хороніми *Єгипет* і *Україна*, причому контраст підсилюють описи природи, що сприяє розширенню художнього простору: «*Тепло та ясно... чи се Єгипет? / Так, се Єгипет... синій намет / Неба високого міниться сяєвом... / Тихо та любо... чи се Вкраїна? / Так, се Вкраїна... Он і садок, / батьківська хата і луки зелені, / Темнії вільхи, ставочок із ряскою...*» [10:442].

Взагалі хоронім *Україна* є одним із наскрізних у творчості Лесі Українки. В усіх 20 випадках його уживання в поетичних творах спостерігаються певні конотації, стилістична експресія.

Аналогічного емоційно-експресивного забарвлення набувають у контексті поезій гідроніми *Дніпро*, *Славута*, *Случ*, хороніми *Волинь*, *Подолля*. Так, у вірші «Надія» *Дніпро* у сполученні з прикметником-означенням *синій*, хоронімом *Вкраїна*, синонімом-апелятивом *рідна країна* створює сумну тональність туги за рідною землею: «*Ні долі, ні волі у мене нема. / Зосталася тільки надія одна: / Надія вернутись ще раз на Вкраїну, / Поглянути ще раз на рідну країну, / Поглянути ще раз на синій Дніпро...*» [10:53].

У поетичному циклі «Подорож до моря» хоронім *Волинь*, *Подолля* стають символами рідного краю; разом з іменниками у зменшено-пестливій формі топоніми створюють відповідне емоційне

забарвлення: *«Прощай, Волинь! Прощай, рідний куточок! / Мене від тебе доленька жене...»* [10:72].

У третьому вірші хоронім *Подолля* уживається у складі стилістичної фігури, що має назву *кільце* — строфа повторюється на початку і в кінці вірша; оточуючі лексеми створюють контрастну опозицію: *«Красо України, Подолля! / Розкинулось мило, недбало! / Здається, що зроду недоля, / Що горе тебе не знавало!..»* [10: 73].

Тематична широта творчості поетеси, що торкається різних часів і народів, зумовлює різноманітність топонімічної лексики, яка в процесі свого функціонування утворює різні тематичні поля, що разом з іншими мовними засобами сприяють визначенню художнього часу і простору. Так, у творах, пов'язаних з життям давніх народів, відповідні топоніми одразу створюють місцевий колорит; часто вони містять також і темпоральні показники, а також є засобом стилізації оповіді. Так, у вірші «Самсон» топоніми *Палестина, Ізраїль, Йордан* [10: 80] уособлюють боротьбу за свободу давніх ізраїльтян. Уживання хороніма *Ізраїль* в іншому вірші («Єврейські мелодії», цикл «Невольницькі пісні») утворює контрастну опозицію з хоронімом *Вавилон*, що уособлює загарбницьку політику стосовно *Ізраїля*: *«Як Ізраїль діставсь ворогам у полон, / То рабом своїм бранця зробив Вавилон»* [10: 228].

В іншому вірші на давньоєврейську тематику («Єврейська мелодія») своєрідної стилізації зазнає потамонім *Євфрат* — символ чужини, неволі для єврейської жінки-рабині; експресію посилюють уживання топоніма з прикладкою (*Євфрат-ріка*), відтопонімічні утворення (*вавилонські верби, ізраїльський люд, єврейська мелодія*): *«І zostались мені лиш ті пісні та думки ... / Ті пісні наші бранці зложили, / Прислухаючись, як край Євфрату-ріки / Вавилонськїй верби шуміли»* [10: 189].

У поезії «Якби я знав, що їм нема рятунку...» хоронім *Ізраїль* стає символом боротьби, нескореності. Поетеса засуджує пасивність, упокорення злу. *Ізраїль* у контексті вірша протиставляється пасивній єврейській юрбі, що живе в постійному страху перед гнобителями, виправдовуючи таке життя божою волею; конотацію підсилює теонім *Єгова*: *«Як бридко він промовив ці слова! / Душа моя од них перевернулась. / Мов з людських уст овечий голос чую. /*

Ізраїля нащадок так говорить! / Не дивно, що з нащадками такими / Не може бути вже Єгова в спілці...» [10:324].

Наступне уживання в цьому ж творі ВН *Ізраїль* демонструє інші конотації — поетеса вірить у краще майбутнє єврейського народу, сподівається, що люди піднімуться на боротьбу і сам бог стане їм спілником: «*Я не кажу, що вичитав в законі. / Там сказано, як предок ваш Ізраїль / До бою став одважно проти бога, / І з ним боровся цілу ніч до світа. / І, бачачи його одвагу й силу, / Став спілником Ізраїлю сам бог» [10: 324].*

Інтерес поетеси до давньоєгипетської історії зумовив наявність у контексті її творів низки відповідних топонімів, що, визначаючи просторово-часові параметри оповіді, також утворюють значні стилістичні конотації. Так, у вірші «*Ра-Менеїс*» хоронім *Єгипет* — батьківщина гордої цариці *Ра-Менеїс*, семантичне поле синонімів-апелятивів *єгипетське сонце жерущє, південне сонце, хвилі променясті*, теонім *Ра*, бог південного сонця протиставляється *півночі, північній країні*, з її *безжалісним, вогким холодом і туманом*, куди привозять мумію цариці, яка тисячоліття пролежала в єгипетській пустелі. Мандруючи на *північ*, мумія зазнала шкідливого впливу клімату і змушена повернутись назад в землю: «*Холод безжалісний, вогкий, знищив безсмертну царицю, / Що пролежала віки під єгипетським сонцем жерущим. / Дивну нетлінність і вроду черпаючи з хвиль променястих. / Ра, бог південного сонця, в північній країні не правив, / Правив там холод ворожий і вогкість байдужа туману. / Мусила в землю вернутись гордая Ра-Менеїс» [10: 254].*

Апокриф «*Прокляття Рахілі*» є майстерним відтворенням трагедії євангельських часів, часів народження Христа, *малого сина вбогої Марії* [10:319], пов'язаним з тією подією знищення немовлят. Топонімічне поле твору сприяє чіткій локалізації місця дії: *Віфлеєм, Палестина, Іудея, Шеол, Єгипет, Схід* і у сполученні з антропонімами *Марія, Ірод, Рахіль*, теонімами *Ягве, Елогім, Адонаї-Шаддаї*, що у контексті створюють національний колорит, топоніми вибудовують завершений художній мікросвіт.

Контрастну опозицію утворюють хороніми *Ізраїль — Єгипет*: «*З Єгипту має вам прийти месія. Радій, Рахіль, Ізраїль оживе» [10: 320]*, а також астіонім *Рим*, що уживається в цитаті з Євангелія

від Матвія, яка є епіграфом до твору: «*Чутно крик в Римі, великий плач і скарги. Рахіль плаче по дітях своїх і не може потішитись, бо їх немає*» [10: 319].

Загальну опозицію до зазначених топонімів утворює астіонім *Віфлеєм*, що на початку твору набуває у контексті асоціації з новим світлом в світі, що засвітилося з народженням Христа: «*З'явилося новеє світло в світі, / У Віфлеємі, в тихому селі, / І засвітилася у темному блакиті / Нова зоря...*» [10: 319].

Цікаво обігруються у вірші «Пророчий сон патріота» топоніми *Святоюрські вежі, староруські Золоті ворота*, що стають символами рідної землі. Зазначені урбаноніми утворюють східно-слов'янське топонімічне поле, апелюючи до князів утворює контрастну опозицію з сильнішим у кількісному відношенні топонімічним масивом-полем *Риму: Ватиканом, Колізеєм, Форумом, Капітолієм, Тарпейською скелею / кручею*, загальними назвами *римські цезарі, герої, отець святий, папа*: «*Вельми дивний сон мені приснився, / Що немов я опинився в Римі, / Там я бачив Колізей і Форум, / Капітолій і Тарпейську скелю (...)* / *Та те все мене не вдовольнило, / Бо хто бачив Святоюрські вежі, / Староруські Золоті ворота, — / Що для нього Колізей і Форум, / Капітолій і Тарпейська круча? / Що нам римські цезарі й герої? / Так прецінь і в нас князі бували! / Але далі: Ватикан я бачив / І отця святого в Ватикані. / Але й то, панове, ще не диво. / То ж би навіть і у сні був сором — / Бути в Римі і не бачить папу!» [10:304].*

Своєрідне топонімічне поле спостерігається у циклах «Кримські спогади» і «Кримські відгуки». Добір топонімів є цілком закономірним при описі прекрасної кримської природи: *Чорне море* [10: 87], *Ялта* [10:96], *Бахчисарай* [10:94—95], *Бахчисарайський дворець* [10:95], *Бахчисарайська гробниця* [10:95], *Чортові сходи* [10: 93], *Ай-Петрі* [10: 200]. У драматичній сцені «Іфігенія в Тавриді» природним є уживання топонімів *Таврида* [10:209], *Еллада* [10: 213—214], що теж утворюють контрастну опозицію, яка зумовлена контекстом невеликого твору.

Таким чином, дослідивши функції топонімів у поетичному тексті, ми дійшли висновку, що топонімікон є ваговою складовою художнього мікросвіту. Система художнього топосу диктується темою, ідеєю, сюжетом і жанром твору. Якщо прослідкувати за

топонімічний малюнком контексту, то у поєднанні з іншими компонентами онімного простору і деякими супроводжуваними лексемами виокремлюються контури сюжетної колізії, з'являються своєрідні конотації, емоційно-експресивні відтінки. У поетичному тексті функціонування топонімів має свої характерні особливості, пов'язані зі специфікою ліричних творів. Проте і в поезії, як і в інших родах літератури, топонімікон відіграє важливу роль. Разом з хронотопами, об'єднуючись у певні семантичні поля, вони вибудовують усі рівні твору, беруть участь у створенні сюжету, розкритті внутрішнього світу ліричного героя, декодуванні ідейно-тематичної спрямованості твору. Деякі топоніми утворюють яскраві стилістичні конотації, що пронизують різноманітними зв'язками весь твір, а іноді і всю творчість митця. Окремі топоніми у контексті всієї творчості майстра слова набувають статусу концептуальних, перетворюючись у лексеми-символи. Незважаючи на мінімальну кількісну представленість, топонімікон знаходиться у витоках процесу створення художнього шедевру, визначає художньо-образний світ автора в майбутньому творінні.

Література

1. Агеева В. П. Поетеса зламу століть. Творчість Лесі Українки в постмодерній інтерпретації: Монографія. — 2-е вид., стереотип. — К., 2001.
2. Иванова Н. Г. Аксиологические импликации онимов в художественном тексте // Актуальные вопросы русской ономастики. — К., 1988.
3. Кузнецов Ю. Б. Поетика прози Михайла Коцюбинського. — К., 1989.
4. Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. — 2-е изд., доп. — М., 1979.
5. Лотман Ю. М. В школе поэтического слова: Пушкин. Лермонтов. Гоголь: Кн. для учителя. — М., 1988.
6. Лотман Ю. М. Проблемы художественного пространства в прозе Гоголя // Труды по русской и славянской филологии. — Тарту, 1968.
7. Новикова М. Л. Хронотоп как остранинное единство художественного времени и пространства в языке литературного произведения // Филологические науки, 2003. — № 2.

8. Перкас С. В. Обозначение места действия в тексте короткого рассказа // Художественный текст. Структура и семантика // Межвуз. сб. науч. труд. — Красноярск, 1987.
9. Приходько Л. А. Художній час і художній простір у поезії: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Кіровоград, 2004.
10. Українка Леся. Твори: У 4-х т. — Т. 1. — К., 1981.
11. Фененко М. В. Топонімія України у творчості Тараса Шевченка. — К., 1865.
12. Шаховской С. М. Поэзия Леси Украинки // Вступительная статья к изданию: Украинка Леся. Избранные произведения. — Л., 1979.